

Hupbulwatan – 5 / hekaýalar toplumy

Category: Hekaýalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 22 января, 2025

Hupbulwatan – 5 / hekaýalar toplumy III bap

ŞOWLY AW

Dowly paňyň körpe ogly Dädebaý bilen duldegşir goňsusy Atageldi aganyň ýeke gyzy Gülnäziň arasynda bir ysnyşyk-mähriň baryny Gurbanmämmet ozalam çalaja syzýardy. Dädebaý diýeniň özi bir süňksüz gowy ýigit-dä! Hemise ýylgyrar ýorer, hiç ajysy ýokdur, deň-duşlarynyň köpüsiniň agzyndan hapa söz çykar, ondan bolsa diňe «Inim jan!» bilen «wah, seň özüň bir gowy oglan» eşidersiň. Özem şeýle bir ýumşa çulum, ýapyşdygy işiň öz-özi bitip barýan ýalydyr. Ejesi Annabike daýzanyň hakyt özi-dä, o daýzaňam gürlände dilinden bal damýar-a ýone. Dädesi bir tówra adam ýone muň. Tüýs «Garny doýsa-gurbanlyk» diýilýänden. Henek-gülki, süýji gürrüň tapylsa turmasy bolmaz, Annabike gelneje tapyp alyp, «Ýör-ä, öýüň işi ýetmiş ýerde çasyp ýatyr» diýip alyp gaýtmasa. Öydäki iňirdä çydaman, ýa halys işe basdyryp ugranda-da galaňyramasy bolmaz. «Garysyna galyp» bir müňzäbilse, üç günde bitmeli işi ýeke güne ýetirmän düp-düz eder. Soňam halys ýadap sütüni süýnenem bolsa, ýeke çäýnek çagyý ýeke özi içmäge takady ýetmez. Gurbanmämmede kakasyny görkezip, özem hezil edip gülýän Dädebaýyň: «Seret, seret, tüyi düşüp giden silkmesini tä kimdir birine sataşýança kellesine geýmez dädem. Soňam bir iner çöküşini etse, ýedi çäýnek çaydanam ganmaz» diýip, gapaldan keýp edýän gezekleri seýrek däl. Şeýle bolanda her gezek Dädebaý: «Dädemi ejem gözläp tapyp gelýänçä öýüň işi-hossasy şu ýere münendir» diýip, ýagyrnysyny görkezip degişmegem ýatdan çykarmaz. Baş-alty ýaş tapawudyna garamazdan, Gurbanmämmet bilenem dostdy. Ýumry-ýumşaklygynyň üstesine eli boşadygy: «Ýör, inijkik, bir awa aýlanyp gaýdaly-la, sen ýabyňy mün, men eşege atlanaýyn»

diýip ýylgyryp geler. Ýöne her gezek çapyksuwarlyga ezber Gurbanmämmet ony ešege mündürmez. «Eger sen şu atyň eýerine gonsaň, menem artlaşdyrsaň, awa gidýän, ýogsamam ýok» diýer. Şonda Dädebaý hezil edip jykyrdar-da: «Garaz, sen halal awy şu haram ešege ýükläp alyp gaýtjak däl-dä, ýör, seň diýeniň bolsun, Gurbanmämmet jan» diýer.

Şol gezegem awlary oňdy. Çirtmek bilen-ä güýz ahyry bolansoň jöwendir mäşden doýany moýmudyklap ýoreýşinden belli sülgünleriň üçüsini gapjadylar. Hezil hem gyzykly piše. Öň döwek ýeri bolan tegelek meýdançada at ýa eşek toýnagynyň aşagynda guma garylan dänäni çöpläp ýören käkilikdir sülgünleri aldamak aňsat. Birje gysym ak jöwen sep öňki harmanjaýa. Soňam çirtmegi gur-da, aňyrrakda bir gabarak çöpe bukulyp garaşyber. Käte oba içiniň towuklary bilen garyşyp-gatyşyp ýören janawerleriň birkisi däl, baş-altysy ýaňky dökülen dänäniň daşyna pasyrdap gonar, senem amatyna garap, çirtmegiň ýüpüni tart, wessalam! Ynha, bir semiz sülgün pasyrdap ýatandyr. Ylaýta-da, höwrüne ezmaýyşlyk etmegi küýseyän horaz sülgünler du zaga özünü urar.

Päh, gyşyň ilki gary ýeri çala akjardanda towşan awlamagyň keýpini diýsene sen! 0ň lezzetini-keýpini Gurbanmämmet hiç zada çalyşmaz, ylaýta-da, ýoldaşyň Dädebaý bolsa.

Oňa pyýada gitseň gowy, özem irguşlukdan soň. Ana, onsoň, maňlaýyň ýagşyja çygjarar hol ilerki görünýän «Üçdepe» diýilýänden geçýänçäň. Barşyňa adama birden äkiden ýeňil gapanlaryň guruşdyraga-da, üstünem guran selin ýa sazagyň incejik püri bilen dularsyň-da, özüň loňkuldyklap ugrarsyň. Jomursak bolup ýatan gara sazagyň, her şahasyndan işek asaýmaly ak ojaryň, şolary aralap ösen gyzyl ýylgynlaryň, ýaýbaň bolup giden čerkezleriň..., garaz, çölüň yüz dürlü ot-çöpuniň haýsynyň aşagyndan maral towşanyň towsup turjagyny bilýän dälsiň. Göz bilen gulaga öwrülip ädim urmasaň weli, hyrçyň çalaja dişläp, bir kiçijik arman edersiň. Töweregiň weli, agyn guş-gumursydyr haýwanu-møjegiň yzy bolup ýatandyr. Pah, ýöne towsaklap giden, bir-biri bilen oýun edişip, sabasäher garyn otuny alan towşanlaryň yzy bes-bellidir. Birini tapsaň sypdyrma-da, eňiber! Akyly keltejik janawar uzaga giden

däldir, hökman bir çöpüň düýbünde busup ýatandyr gözjagazyny gyrp-gyrap edipjik. Öz ugruna hilegärjedirem olar, şirin janyна howp-hatar abanýanyny aňaýsa.

– Jümmi, Kakajan ýaly oglanlar tazy bilen awlaýa awy, bilyäň-ä Gurbanmät jan. Men-ä ýone taza derek özüň ýüwrüp almakda görýän awuň keýpini...

Şeýle diýer-de, Dädebaý aýagyna ýelýüwrük çalnana döner weli, yzyna eýeribilseň, janyňa berekella.

Hawa, şol gezegem aw ganly bolupdy. Derrew goldan aşyp, depä münen Dädebaýyň diňe garasy görnüp galypdy. Gün giç guşluga baryberende ol her egnine iki towşan atyp hallaslap gelýärdi.

Gurbanmämmedem boş oturmandy. Ilki guran gapanyň üstüni çöp-çalam bilen çala örtüp, üstüne-de jübüsine guýup gaýdan jöweninden sepeleşdirip has bärräjikdäki buljum çöpde göwresini gizläp-gizlemänkä iki sany semiz sülgün gapanyň töweregine pelpelläp gelýärdi.

Ondan garagörnümräk gaýrada ýene bir gapany gurup: «Öz-ä saňa ulurak zat düşäýse gerek!» diýip yza öwrülende beýleki gapanyň üstünde horaz sülgün jorta döwlen aýagyny arandan ýazdyrybilmän, ganatlaryny giň ýazyp pasyrdap ýatyrdy.

– Ine, indi «boldy» edeli, Gurbanmämmet jan, herki zada ynsap ýagşy. Aýdylýpdyr-a: «Aw eti – awulyk» diýlip. Günemamyzy şu pişä atmak hem günä, hem güzaply bor bilseň. Hany, ýöräli onda!

Şuny aýdan Dädebaý oba golaýlaberenlerinde Gurbanmämmediň egnine çalaja patlatdy:

– Inijik, bir zat aýtsam edermiň?!

– Seň ýumşuňa ýok diýen gezegim ýog-a, Dädebaý.

– Şu ýumşy hiç kimiň ýanynda aýtman, demiňem içiňde saklarmyň?

– Nätdiň-aý, göreviň ýanynda : «Yaňy öýden mäşewe içdim, içine kädem dogralan özem» diýip ýaňrap ýören Garýagdy lakgy däl-ä men.

– Onda bolsa şu sülgünleň semizini Atageldi agalara taşlap ötermiň hiç kime duýdurmanrak. Gülnäz bar bolsa-ha ýuwaşjadan: «Şuny Dädebaý iberdi, özem öýdäkiler sorasa; «Gurbanmämmediň awy oňupdyr, onsoň ýüzugra «dadymlyk» diýip taşlap ötdi» diýäýsin. Öýde başga biri duşaýsa-da şo soňky diýenimi özüň

aýdarsyň, bomy?

– Şu işiňi-hä bitdi hasap edäý.

– Aý, göwnüm bol-a, Gurbanmämmet jan, dünýäde seň ýaly jahyl ýokdur-la! – Dädebaý uludan güldi. – Bu towşanlaryň ikisini saňa berip, ikisini öýe elterin weli, baý, dädem öten-geçene hezil edip zyýapat ýapar-a.

Oba girilensoň Gurbanmämmet beýleki sülgünem, almajagam bolsa, Dädebaýa ýalbaryp, zorlap diýen ýaly berdi. Onuň ýumşuny weli köstsüz bitirdi.

Şol günüň öylänrägi enesi Aýjan mama agtygynyň başyny sypap:

– Yaňy goňşymyz Jumasoltan begenjinden erni bir ýere gelmän: «Seň şü agtygyň Gurbanmämmet jan bir hamrak oglan, gün guşluk çaglary Gülnäze: «Awdan gelýän, me, size-de dadymlyk» diýip, bir sülgün taşlap gidiberipdir» diýýä. Şeýtgin, balam, eliňdäki iki bolsa goňsy-golama, garaz, il-gönüne paýlaber, berekedem taparsyň, adyňam owazly bor – diýende, bir syrly ýylgyryp oňaýypdy.

Ine, şol «hakyt ýüzüne hat çyzybermeli» diýilýän, yaňy on ýedini dolduryp barýan Gülnäzi ejesi Jumasoltan: «Ganym eline düşüp namysa galandan gara suwa gark bolup öleniň gowudyr» diýip öz eli bilen hol ilerki Garaköle oklapdyr diýilse kim ynanar? Şonuň yzýany eli serdesseli özi duşmana topulan garabagyr enäniňem döşünden sünjülen naýza kebzelerinden parran geçipdi. Atageldi aganyň şondan soň tä demi sogrulyança eline uzyn syryk alyp, gözüne görnen ot-çöpi: «Hä-ä, meňkileri elimden alan ganym senmi?!» diýip, tä dyr-pytrak bolýanca saýylap ýörenini görüp, diňe Gurbanmämmet däl, obanyň beýleki oglanlaram gözlerini ýaşlap, ýuwdunar ötägiderdiler.

Uruş gazaply boldy.

– Hany, tizräk gerek-ýaragy alyň-da düýelere, eşeklere ýükläň, bejit boluň! Galan zat ýatan-ýatan ýerinde dursun. Nesibede bolsa...

Çary baý ýa-ha yzyny aýtmaga howlukdy ýa-da gepini gümanada goýdy. Şu gürrüňden soňky gep-sözler Gurbanmämmediň hakydasında däl. Diňe «Menem siziň bilen galjak» diýip atasynyň ýüzüne boýurganyp seretdi durdy. Şol wagt özüne hiç kimiň artykmaç eliniň ýetmejegini bilibem durdyweli... Diňe

ejesi Ogulboldy:

– Gurbanmämmet jan, balam, howp-hataryň içinde seň nä körüň bar? Ýaraga güýjüň ýeterden ejiz-ä sen, biziň bilen... – diýip sözünü gutarmanka, gözü apbasy ýaly ýanýan oglan atasynyň aňyrsyna geçip, onuň ýukajyk agar çäkmeniniň syýnyny berk gysymlady:

– Gitmen! Şu ýerde galaryn!

– A-ýu atasy, damary saňa çeken bolsa, diýdigi gutardygdyr. Ýöne özüňi goramasanam şu agtygy goragyn, osal bolup ýöne... Yzyny aýtman, bili az-kem bükrelene meňzeş Aýjan mama çöküp oturan daýaw ineriň howudyna ýapyşdy.

Elem-ebtas bolup barýan göçkerweniň yzy ilerki Garagumuň bärden has beýik ýaly bolup görünýän ak alaňlarynyň aňyrsyna dulananda...

– Häýt, ýüwrüweri, ýagy Žaňyýap tarapdan inen ýaly-la.

Zordan şuny aýdyp ýetişen Çary baý Gurbanmämmediň ýaňy ýumralyp ugran cigninden dözümlü silkende, ony öňe düşürdi. Gör-ä, muny! Atasy öýüň günüykarsyndaky giden jöwenligiň buljumja ýerinde tüm taýynlan eken-ow...

Atasyna kelte tirkelen ýaly bolup ýörenem bolsa, özünüň bu işden bihabar galanyny Gurbanmämmet geňem bolsa boýun aldy. Hersi gujak ýaly iki sany balhy tuduň aralygyndaky tüm görer gözden has gizlindi. Biri-biriniň içinden gol-pudak geçiren, aşagyndaky takyrjak ýerde toý märekesi ýerleşjek tutlaryň aşagy şabram ýapraklardan ýaňa öýle guşlugynda-da garaňkyrap görünýärdi. Çary baý keseligine gazylanam bolsa eňnit tekjelerinden aşak düşseň depäň degmeýän ýerdöle-tümi juda janygyp gözläýmeseň tapylmaz ýaly edipdir. Dikligine-hä erikmidir tal agajyndan baldyrça edip basyrypdyr-da, ýuka ýazylan hyşa-gamşyň üstüne-de öli gitmedik semzek-syrkyn zyňşdyrypdyr. «Gapa» tutulan atkeçe ýeriň reňkine meňzeş bolansoň, bu ýerde yns-jyns bardyr öýdüljek däldi. Çig ysy kakyp duranam bolsa, ýokardaky ýsgalaňdan Günün şöhleleri bir-biriň yüzünü saýgarmaga, erkin dem almaga maý berýärdi.

Obanyň içine mazar ümsümligi aralaşdy. Gurbanmämmet hernäče gulaklaryny gerse-de, at aýaklarynyň sesinem eşitmedi, tüpeň sesem gelmedi.

Agtygynyň başyny bir eli bilen dyzyna gysyp, beýleki eli bilenem uzyn gamany gaýym gysymlap duran Çary baý, özi bilmezden, hekaýata-rowaýata tutdy:

– Hudanyň şepagaty bilen Hatam taý diýseň adyl, ýukaýürek hemem uruş-gowgany biçak ýek görýän ynsan bolup döräpdir, eşidýämiň guzym, gaýym gulak sal. Şo döwürdäki araplaryň patyşasyna Nowfel diýer ekenler. Ol bedibagt Hatamyň şöhratyna görübilezçilik edip, köpleşger bilen onuň garşysyna uruş yglan edýär. «Menem munuň özi ýaly bolup goşun ýygyp urşa girsem köp günäli-günäsiziň gany döküler. Gowusy, häzirlıkçe gözüne görünmäýin» diýip Hatam Taý bir dagyň gowagyna girýärde, gizlenip ýatyberýär. Goşunyň-leşgeriň ne peýdasy, duşmanyň tapmasaň?! Onsoň Nowfel patyşa jar urduryberýär: «Kimde-kim Hatamy tapyp getirse baş ýüz tylla, nirdedigini aýtsa üç ýüz tylla baýragy bar» diýip...

Birden daşarda güpür-tapyr köpeldi. Keçäniň ujunu çalaja galdyryp yşlap duran Çary baý pysyrdabruk:

– Şo gylyjy bärik al! – diýdi.

Gurbanmämmediň çuslugy önkülerden has çalt boldy. Ýalaw ýaly egri gylyjyň ýalpyldysy bilen dik depedäki tapyrda deň gopdy. Güpürdäp gelen atyň öň aýagy tümüş üstündäki agaçlaryň arasyna gitdi-de, onuň üstündäki dikbaşaşak gaýdaýdy. Saýry dildäki sesiň zaryn hem sögüncüli çykanyň Gurbanmämmet aňşyryp yetişdi. Hasanaklap galjak bolan çypar ýüz diklenip yetişmäenkä, Çary baýyň aşakdan zarp bilen ýokary sünjen gylyjy iki çatalbanyň arasyndan girdi. Soňy iniňi tikeneklediji uwuwulta ýazan iňñildi tas gulaklary gapypdy. Aşak joralanyp gaýdýan gany görevde, onuň ysy burnyna uranda Gurbanmämmediň tas zähresi ýarylypdy. Oňa deňijem daýaw ýaby ýerinden galyp aýagyny sogurjak bolanda iki agajyň arasyndan ýokary galyp ugran ýogyn injigiň topugyndan Çary baý gylyjy aýlap saldy. Janhowuljyna çarpaýa galjak bolan ýaby uwlap ýatan eýesiniň üstüne galyp boldy.

Gurbanmämmediň göwnüne gulaklary shaňlaýan, gözleri garaňkyraýan ýaly boldy.

Maly, ylayta-da aty-gylýaly gowy görýän atasynyň günäsiz janaweri parçalamagynyň sebäbine düşümäenkä, garrynyň özi

dillendi:

—Ýagyrnysyna duşman müdürip gelen at-ulagam abat goýulýan däldir, soňundan özüňe hyzmat etmejek bolsa.

— Hawa, onsoň? — Ol atasynyň göýä hiç zat bolmadyk ýaly arkaýyn ses bilen hekaýaty dowam etdirişine öwelip galdy. — Onsoň, ýaňky Nowfel patyşa jar üstüne jar urduryberýä. Hatam Taýam ýatyr diýýä dagyň şo gowagynda. Bir gün diň salsa daşardan bir hümürdi gelýämiş. Ätiýaçdan jyklasa, bir garryja baba bilen onuň kempiri odun ýygnap ýörmüşler. Kempir aýdan: «Biz garybyň bagtyna şu wagt Hatam Taý sataşaýmasa bolmaýamy?». Äri soran: «Ýeri, sataşdam-da ynha, ony nädersiň?». Onda aýaly: «Şonam bileňokmy, garry çal, niçezar bir arka odun tapylarka diýip selpäp, soňam ony deger-degmezine satyp ömri ötürjek?! Hatam duşaýsa, bilyämiň, sanalgymyz tükenýänçä elpe-şelpe ýaşajagymyzy? Tutar äkideris patyşaň ýanyна, alarys baş ýüz tümen tyllasyny».

Äri onuň agzyna ýumruk çenän: «Goýup otur, akyly çasan kempir»...

Çary baý Gurbanmämmediň egnine batlyja şabbat bilen kakyp goýberdi:

— Näm bolýar-aýt? Näme, gan göreňde titiräberer ýaly, sen naçarmy? Döwri şeýle boljak bolsa, kim bilyä ganyň içinde aýakýalaňaç gezmeli boljakmy...

Gurbanmämmet özüne gelen ýaly boldy.

Çary baý özuniň soňuny ýene häki rowaýata ýazdyrdы:

— Bu gürrüňleri Hatam Taý gowagyň içinde eşidip oturan. Birdenem onuň göwnüne bir hikmet gelen: «Eger meň delalatym degýän bolsa, nämüçin bu iki garry ýaşynyň soňunda ýeter-yetmezçilikden horlanmaly?! Gel, çykaýyn-da, hazır şulary agyr günden dyndaraýyn».

Ol gowakdan çykyp ýaňky är-aýalyň ýanyна barýar: «Ynha, men Hatam, ýörüň meni patyşaň ýanyна eltiň-de, sylag-serpaýyňzy alyň!». Aňk-taňk bolan iki garry heniz özüne gelip-gelmäňkä: «Amatyna salyp bolmazmyka Hatamy» diýip aňtap ýören bir bölek atly döküläýýär bärik. Görseler, Hatam dur ynha! «Kyn işimiz aňsat boldy» diýip, at öňune salyp ugranlarynda Hatam ýaňky iki garra: «Sizem yzymyzdan galmaň!» diýip ümleýär. Barýalar

köşge daýyrdaşyp. Patyşa soran: «Hatamy haýsyňyz tutup getirdiňiz?». Murty pezzik nökerbaşy abşarylyp orta çykan: «Bizden özge kim getiribiler öýdýäňiz?, Biz tutduk muny». Ýene bir özüne göwni ýetýän gapdaldan zomap: «Patyşahym, şo baş ýüz tyllany bärík oklaň, biz getirdik». Patyşa sermisal bolup durka Hatamyň özi dillenen: «Patyşahy-älem, meni tutup getiren-ä ho çugutdyryp duran iki garry, näme serpaý-sylagyň bolsa şolara eçil!».

Nowfel patyşa geň galyp: «0 nähili? Ýel gelse ýykyljak iki garryň saňa nädip güýji ýetsin?». «Gep gara güýçde däl» diýip, Hatam Taý bolan wakany gürrüň berýä weli, Nowfel patyşa «Seň bu ýurekýukalygyň, adama gadyr goýsuň, bilen jeň edip seň garşyňa uruş başlaýşym hebes eken» diýip, Hatamy-ha özüne wezir edýär, ýaňky iki garra-da baş ýüz tümen berýär. «Bularada ýalan hakyny beriň!» diýip, «Tutup geldik» diýip galat sözlänleriň hersiniň garnyna on gamçy urdurýar. Ine, nähak urşuň zyýany-peýdasy şeýleräk bolýan eken...

Wagt geçer. Çalgöz wagty kükregine giren rowaýaty Gurbanmämmet ömrüniň soňky pillesine çenli hijem unutmaz.

Eriň üstünde ýene goh-galmagal asmana galdy. Keçäniň bir ujunuñ diňe göz görer ýaly çalaja göterip jyklan Çary baý:

– Hä-k, oglanlar gaça uruş edäýmeli weli – diýip başyny ýaýkady. Birdenem ol:

– Wa-ah, Atajyk molla, seň nä körüň bardy bärde? – diýip zowladanyny bilmän galdy. Juda bilesigelijilik bilen atasynyň gylyjy gaýym gysymlap duran küdüň ýumrugynyň gapdalyndan çala jyklan Gurbanmämmet içini çekenini duýman galdy. Hepbik ýaljak bolup ylgaşlap barýan Atajyk mollanyň ak ýektaýynyň iki syny ýellenip, ony göýä tot-tozanyň içinde gaýyp ýörenede meňzedýärdi. Birden-birdenem onuň elindäki uzyn hasa dik depesinde galgap gidýärdi. An-ha, bir duşman atlysy ony gyltyzrak kakdyryp geçdi weli, bende ommadaklap gitdi.

– Häý, bedibagt, galma ahyry ýeriňden...

Çary baý, sesi Atajyk molla ýetäýjek ýaly, boýuny sozup gygyrdu. «Beýtjek däl» diýýän ýaly ýumruk ýaly garry hasanaklap turdy. Hiç kim ýogam bolsa hasasyny çar töwerekge talawlatdy.

– Käşgä seň şo hasaň, gylç bolsa, häý, akyly çasان...
Çary baýyň sözünü tassyklaýan şekilli, aňyrdan dazyrdap gelen
ala atly duşman howlukman gylyjy aýlap salanda, Atajyk
mollanyň ýkyylan ýeri gyp-gyzyl boldy.

– Häý, seniň bir...

Gurbanmämmet atasynyň tümden okdurylyp gidenini zordan duýup
galdy.

Wagt geçer. Şundan soňky gözde däl-de jigerde galan görnüşler
Gurbanmämmet tä gabra girýänčä onuň bagrynda gara daş bolup
gatar. Mahal-mahal ymyzgananda düýşünde-de oňa ýazylganlyk
bermez.

Atasy zyňylan daş ýaly bolup barşyna gylyjyny şeýle bir
aýlaýardy weli, kä hereketlere Gurbanmämmediň gözü ilmänen
galýardy. Ana, ol egri biten uly igdäniň düýbüne ýapyryldy-da,
oslagsyz gelýän duşman atlysynyň bări goltugyndan gylyjy aýlap
saldy. Aňryk sallanan ince ýüz, jüýkburun esger jylawy
saklamaga ragbat tapman elini gowşadanda, al gan bolan at
önürdikläp gitdi.

Dädebaýyň nädip peýda bolanynam Gurbanmämmet görüp ýetişmedi.
Ol Atajyk mollanyň jesediniň gapdalyndan okdurylyp gelşine
ýabany pişik bolup, laýdan galdyrylan kepbäniň üstüne
dyrmaşdy. Gurbanmämmet dyzyna ýumruklanda elliř syzlap gitdi:
«Wah, işigaýdan göni nyşana bolarsyň-a sen o taýda».

Ýok, Dädebaý ýeser eken gaýtam. Nämädir gereklenip üçege
oklanan ullakan garry töňňäniň aňyrsynda uzyn süýndi derrew.
Onuň gapdaly bilen dik göterip gelýän serdesesiniň ujuna egri
orak daňylanyny Gurbanmämmet çen etdi. Howa-aýt, ine, ol atyny
edil kepbä ýanaşyk sürüp gelen leşgeriň depesinden serdessäni
uzadyp bir çekdi weli, bokurdagynyň ýumrusyndan egri orak ilen
adam kellesini yza bir gaňran ýaly etdi-de, arkanlygyna palaç
gaýdana döndi. Gurbanmämmet dal atyň ýalyny ezen gany görüp,
gözünü gyrp-gyrp etdirdi. Soňam ýene nazary bilen Dädebaýy
gözläp tapdy. Elindäki serdессesi sypan ýygit eýýäm garatap
pyçagyny häzirläpdi. Sapy gysga, polady uzyn gezlik çalt
işledi. Dädebaý, dodagyny gaýym dişläp bat bilen zyňanda,
şuwlap giđisine at üstünde hekgerip barýan esgeriň iki
kebzесiniň arasyна galyp boldy. Öňe eglen çypar ýüz, mele

saçlyny jylawy gowşan at ugruna äkitdi. Şol wagtam tüpeň pöwhüldedi-de, ok Dädebaýyň sag egnini syrdyryp geçdi. Özuniň didiwana mündürilenini aňyp, ol üçekden bökdi. Yöne, nyşanalan ony sypdyrmady. Gurbanmämmet demini tutup, hyrcyny dişleýşine gözüni petretdi: «Hä-k, bagty ýatana ok deger-ow?!». Emma sap atan ýigit ýapyrylyşyna alnyndaky iki adam gujaklaýmaly garry tuduň köweginé özünü atyp ýetişdi.

Oba içinde: «Öwlüyä tut» diýilýän bu agajyň haçan ekilenini hat-da Çary baýam bilenokdy. Ony hiç kim köwlejegem bolanokdy. Gelip-gelip adam sümäýmeli «gowagynyň» halasgäre öwllirüleni üçin Gurbanmämet onuň öwlüyädigine häzir çyny bilen ynandy. Sebäbi Dädebaýy çarp urup gözlän leňkebuda meňzeş duşman gaharyna tuduň gür ýapraklarynyň arasyна bir ok goýberip, soňam gapdala tüýkürindi-de, atyny öňe ýorgunlatdy. Söweş eýýäm obaň o çetine ýetip barýardy.

General fon Kaufmanyň yüzünden gar ýagýardy. Şeýle wagtda onuň gözüne ilmezlikden gowusynyň ýokdugyna ýetik ştab ofiserleri ädiginin ökjesine däl-de, ujuna basyp ýoreýärdiler.

Gaşy çytyk general ýene bir övre iç hüplet di: «Hut şeýle etmeli! Atly geldiňmi, atyň güýjüni, ýaragly geldiňmi, ýaragyň güýjüni görkez, ikinji ýol ýok! Bu ülkäni! at aýagynyň astynda endiretmeli, ok bilen gözüniň oduny almaly. Ine, şular harby dilde aýdaňda, ýerli halky özüňe çekmegin iň gowy usulydyr. Diňe şonda bulary rus baýdagynyň astyna ýygnap, howpsuzlygy üpjün edip bolar. Yöne bu näletsiňmiş han niredekä?». Ol gözündäki dürbini gapdala aýlanda tas tisginipdi.

- Podporuçık Petrakin!
- Men bärde, siziň Alyhezretleriňiz!

General dürbini oňa uzatdy:

- Seret! Görýämiň? Aýt, ok atmasynlar, tutuň-da, goni meň ýanyma getiriň!
- Aýdyşyňyz ýaly bolar!

Podporuçığıň aýagynyň tarpyldysy ýitip-ýitmäňkä ol ýene dürbini gözüne tutdy. «Allajanlarym bu, atly kimkä? Onuň şar gara atynyň boýnundaky ak ýaglyk nämäni aňladyp biler?

Elbetde, «Maňa degmäň, men parahatçylyk bilen siziň ýanyňza gelýärin» diýen alamaty. Ýeri, bu niräň adamy, nä maksat bilen ýören adam? Geň, gaty geň!».

Birden gara atlynyň dürbiniň gözyetiminden gürüm-jürüm bolmagy generaly has beter gozgalaňa saldy. Hawa-da, bu ülkede hiç zady geňlär ýaly däl. Çar tarapy ýer ýüzünde iň aýylganç suwsuz çöllükler bilen gurşalan, jümmüşine düşseň aždarha agzyna ilenden enaýy bolmadyk bu ülkäniň görkezen külpeti ýatdan çykar ýaly bolan däldir. Bo-how, bu Hywa hanam özünü, hamana, asmandan inip, ýeriň göbeginde oturan sarsmaz memleket däldirin öýdenog-ow, al kakmyş! Hany göreli, gözüňiz näme görerkä? Sazada Bekoviç-Çerkasskiniň başyna salan günüňizi on esse, ýok, ýüz esse beter edip özüňize görkezmesem meňem fon Kaufman bolmadygym. Ýok-how, bular öz döwründe bärík ugradylan ilciler szazada Urusowy, Liharýowy, Artýom Wolinskini, Florkony, Benewskini itçe-de görmediler-ä. Ýa-ha öldürdim-güldürdim etdiler, ýa-da hajyk-hujuk bilen başlaryndan sowdular. Indi nädäýerkäňiz? Ýanyp ýatan çöllükden 45-50 gradus yssyny süňňune siňdirip, Daškentden 890 wýorst1 ýol, Kawkazdan 1 müň wýorst,

Orenburgdan 1395 wýorst ýol geçip Hywa gelen otrýadlar nädersiňiz Beýik Pýotryň doglan gününiň 201 ýylligynда siziň şu sarsmaz hasap edýän galaňzyň iň belent minarasında ýeňiş baýdagyny pasyrdadaýsa?!

– Ygtyýar ediň, siziň Alyjenabyňyz!

Podporuçigiň nädip peýda bolanyny duýman galanyna gaharlanan ýaly, generalyň öňem çytyk ýüzi has-da çatyldy. Ýone Petrakiniň yzynda duran saýry kişini görüp, geňirgenmesini gizläp bilmeli:

– Ýeri?! Bu getireniňiz kim eken? Söweşiň öňýany at alakjadyp ýörmesi nämäň nyşany?

– Siziň Alyjenabyňyz, «Men amerikaly» diýýär, özem göni siziň ýanyňza getirilmegini talap etdi.

Fon Kaufman uzynak, saçlary çypardan sara ýakyn, dik ýakaly köýnegi eplem-eplem bolan, jüýkburunrak pyýadany ünsli synlady:

- Kim borsuňyz?
- Mak Gahan, amerikaly.

Generalyň tas erni gyşarypdy:

- Amerikaly?! Örän täsin! Yeri, bu ýerlere sizi haýsy «tüweleý» getirdi?
- Men Buharadan gelýän, siziň Alyjenabyňyz, meniň işim geografiýany öwrenmek, umuman, jahankeşdelik, onsoňam...

Generalyň sözi hökümlü ýaňlandy:

- Anyk aýdyň! Harby ýagdaýda diňe az sözlüligiň hem takyklygyň talap edilýändigini unutmaň!
- Men «Nýu Ýork gerald» amerikan gazetiniň habarçysy. Harby ýagdaý sebäpli öz tabynlygyňza hem goragyňza almagyňza umyt edip, töwekgellige ýüz urmaly bolanym üçin bagışlaň! Hemaýatkärligiňize bil baglaýaryn!

Gaşy çytylan general hüňürdäbräk gürledi:

- Uruşda keseki adamyň köri ýok, ylaýta-da amerikalynyň.
- Meni häzirlikçe ýewropaly hasap etmegiňizi towakga edýärin, aslynda men iňlis.

General ýaňsylý ýylgyrşyny gizlejegem bolmady:

- Iňlislere-hä asla gözümüz-gaşymyz çekip duranok...

Birdenem ol haýsydyr bir gelmişek bilen gep otarşyp durşuna namys edýän ýaly dözümlü gepledii:

- Podporuçık, neneň-niçik bolýança öz gözegçiliğiňde sakla. Görünmesiz ýerde görnüp, gerekmesiz ýere burnuny sokmasyn, kelläň bilen jogap berersiň, düşündüňmi?

Ýitilik bilen özünüň her bir hereketini sypdyrman, gepini agzyndan gaçmanka gapyp durana weli aýtjak sözünü içinden gaýtalap oňdy:

«Ýewropaly men» diýeniňden çekäý minneti. Sen bu wagşy halkyň içinden aman sypyp, bärik ýeten bolsaň ýonekeý «çöpjagaz» dälsiň. Onsoňam, kim bilyä, muny selteň tutsaň ertirki gün Senatdamy, ýa Baş Ştabdamy, ýa-da bolmasa Parižde, ýa Londondamy «Fon Kaufman öz harby mertebesine gelişmeýän hereket edipdir» diýip ýepbekläberseler nädersiň?! Gowusy göz astymyzda gezibersin».

General heniz gözden ýitmedik çyparjanyň ýene-de on ýyl soňrak «Oguzlaryň üstüne ýöriş we Hywanyň syndyrylmagy» atly şow-

şowly kitap ýazjagyndan düýbünden bihabardy. Eger ol Mak Gahanyň ýanyndaky gündeliginи açyp gören bolsa, şu ýazgylary okardy: «Türkmenler Orta Aziýanyň iň edermen, urşujy halkydyr. Olar Buhara bilen Kaspiň aralygynda mekan tutup, gündogarda Owganystana, günortada bolsa Persiýa çenli ýaýrapdyrlar. Kaspi deňziniň kenarynda ýasaýan türkmenler balykçylyk, gündogardemirgazyk türkmenleri bolsa dowardarçylykdyr iri şahly mallary idetmek bilen meşgul. Ýone olaryň eklenjiniň esasy çeşmesi pürsiýanlary tutup, olary Hywa, Buhara gul edip satmakdan alynýan girdejidir.

Hywa hanlygynda türkmenleriň alty taýpasy ýasaýar. Ol ýerde ýemrelileriň iki müň baş yüz, çowdurlaryň üç müň baş yüz, garadaşylaryň iki müň, garajalaryň bir müň baş yüz, alilidir gökleňleriň bir müň baş yüz, ýomutlaryň on bir müň öylüsü – jemi ýigrimi iki müň öýli türkmen bar. Her öýde baş jan bar diýip hasap edeniňde-de, olaryň sany yüz on müň adama ýetýär. Ganygymadan boýun egmezek halk bolan türkmenler hiç wagt kadaly dolandyrylýan döwletiň raýaty bolmandyrlar. Olar hanlara, emirlere boýun egenlerinden ölenlerini gowy görýärler. Her taýpa maşgala ýa garyndaşlyk gatnaşyklary esasynda kiçeňräk bölekleré bölünýär. Olara ýaşulular ýa-da serdarlar ýolbaşylyk edýär. Olarda halk geňeşinden birugsat halkyň ykbalyny kesgitleyän ýa-da dawa-jenjelleri çözüp bilyän dolandyryjy toparlardyr syýasatçy ýok. Dogry, serdarlaryň käbir jedelleri çözäge hukugy bar. Ýone olar mejbur ediji kanunlary kabul edip bilmeýär. Türkmenleriň arasynda erbetlik we oňatlyk barada örän aýdyň düşünje bar. Halk geňeşi bolsa şol düşünjä hemmeleriň eýermegini gazańýar. Şol sebäplem olaryň arasynda dawa-jenjeller örän seýrek ýuze çykýar.

Hywa hany hiç wagt türkmenleri öz erkine tabyn edip bilmändir. Onuň türkmenleri boýun egdirmäge eden synanyşyklarynyň bary şowsuz tamamlanypdyr. Hanyň türkmenleriň üstüne ýörişi, adatça, aşakdaky ýaly görnüşe eýe bolupdyr. Ol goşun ýygnap türkmenleriň üstüne gidipdir.

Şol gidişine-de türkmenleriň ýasaýan ýerleriniň golaýragyndaky howpsuzrak ýerde goş ýazdyryp, berk goralyan berkitme gurupdyr. Türkmenler bada-bat onuň üstüne cozupdyrlar ýa-da

berkitmäniň daşynda at salyp ýörüşlerine gykylyklap, myltyklaryndan ok atyp, oňa wehim salypdyrlar, öz berkitmelerinden çykmaǵa ýürek eden iki-ýeke han adamlaryny öldüripdirler. Han jogap edip, olary top okuna tutupdyr. Ýone türkmenler ol oklardan gaty ujypsyz zyýan çekipdir. Han öz berkitmesinden hiç wagt çykmasoň, oňa edilýän hormatam çäkli bolupdyr. Onuň türkmenleri boýun egdirjek bolmaga synanyşygy, tersine, hanyň olara boýun egmegine getiripdir. Şeýle wakalar birnäçe hepdäniň dowamında gaýtalanypdyr. Türkmenler ol wakalardan lezzet alyp, hanyň gelmegi olar üçin baýramçylyga öwrülipdir. Hanyň ok-däri, azyk ätiýaçlygy azalanda ol bar niýetini puja çykaryan ylalaşyk baglaşyp, uly dabara bilen paýtagtyna dolanypdir. Türkmenler onuň goş basan ýerlerini aňsatlyk bilen gaýdyp alypdyr.

Hanyň türkmenler bilen ylalaşykda ýaşamagynyň köp sebäbi bar. Türkmenler hana raýat bolmasalar, onuň başga halklary tabynlykda saklamagyna höwes bilen kömek beripdirler. Olar paç tölemekden boýun gaçysalar, hany içki we daşky duşmanlardan goramaga mydama taýyn bolupdyrlar. Ruslar Hywa hanlygyna howp salanlarynda diňe türkmenler olaryň garşysyna çykyp bildi. Hanyň özi aljyraňylyga düşüp, gaçan mahaly diňe türkmenler uruşmaklaryny dowam etdirdiler. General Werýowkiniň toplarynyň sesinden zähresi ýarylan han şäheri taşlap gaçanda, golasty hyzmatkärleri bolsa oňa dönüklik edende, hanyň tagtyny öz dogany eýelände ol diňe türkmenleriň arasynda özune gaçybatalga tapdy...»

Ýone kyn ýagdaýa düşen mahaly özüne eden hyzmatlaryny, olaryň wepalylygyny, metrligini unudyp, han türkmenleri kanuna boýun egmeýän garakçy adamlar hökmünde ruslaryň öňünde aýyplady. Uruş mahaly ruslara ýetirilen zyýanyň öwezinı dolmak üçin geçirilen gepleşikler nahalynda han türkmenleriň hiç mahal oňa gyt tölemändigini indem tölemejekdiklerini özuniň hökmüniň olara ýöremeyändigini bahanalap, türkmenleriň paýyny tölemekden boýun gaçyrdy. Ondan başga-da, öz toplaryny gaýdyp almak üçin han türkmenleri artilleriýasız tabynlykda saklap bilmejegini, tagtynda rahatlyk tapmajagyny aýtdy. Kaufman şäher boýun egdirilende olja alınan 18 ýa-da 19 topy ulanman

hana gaýtaryp berdi. Bu bolsa ruslaryň özlerine göwünleriniň ýetýändigini görkezýärdi. Hanyň gürrüňini diňlän Kaufman türkmenlerden uruş salgydyny özi ýygnamagy ýüregine düwdi. Ol ýomutlardan iki hepdäniň içinde 300000 manat ýa-da 41000 funt sterling möçberinde harby töleg talap etdi. Gysga wagtyň içinde beýle köp mukdardaky salgydy töláp bilmejekdiklerini sebäpli özlerine berlen möhletiň uzaldylmagyny sorap türkmenler Kaufmanyň üstüne ilçi ýolladylar. Ýone Kaufman netinden dänmedi. Ol türkmenleriň üstüne ýöriş etmäge taýynlyk görüp başlady.

Onuň bu gelen karary öz ofiserleriniň birnäçesi tarapyndan berk tankyt edildi. Olar türkmenleriň beýle gysga wagtyň içinde onça salgydy töláp bilmejekdiklerine Kaufmanyň özünüň aklynyň çatýandygyny, ýone onuň hanyň aldawyna düşüp, onuň türkmenleri boýun egdirmek üçin düzen planyndaky ýönekeýje ýaraga öwrülendigini aýtdylar. Ofiserleriň pikirine görä, türkmenler öz beren sözlerini hana garanda has gowy ýerine yetirilýär...

Men bu pikirleriň käbiri bilen ylalaşmaýaryn. Meniň pikirimçe, Kaufman hana özünü aldatman, ýagdaýa görä hereket edýär. Hernäme-de bolsa, ol türkmenleriň salgyt tölejekdiklerine şonuň ýaly-da geljekde ruslar bilen gowy gatnaşykda boljaklaryna ynam etmeýär. Onuň pikirine görä, türkmenleri mazaly mynjyradýançaň, olaryň uruşmajakdygyna bil baglap bolmaz. Türkmenlere ýowuzdaramak bilen ol özbeklere göz görkezjek bolýar. Kaufmanyň beýle karara gelmeginiň başga-da bir sebäbi bar. Türkmenleriň garaşsyzlygyny janyndanam eý görmegi Russiya hökümetiniň ýek ýigrenýän zady. Garaşsyzlyga ymtylýan beýleki halklara-da sapak bolar ýaly türkmenleri bir hökümdara, iň bolmanda Hywa hanyna boýun egdirmek hökmandy.

Meniň pikirimçe, Kaufman ýalňyşypdy. Türkmen halkyny özüne ýakynlaşdyrmak Russiyanyň diňe bähbidine bolardy. Türkmenler başarjaň, gaýdusyz şol bir wagtyň özünde-de ynsanperwer halk. Muhammet hanyň ters düşünjesinden, ýigrenjiden, kemsitmek isleginden eýmenmeýän türkmenler Orta Aziýada eden ähtine ynanyp boljak ýeke-täk halk. Hywa hany bolsa, gorkak ikiýüzli, hezet bilmez adam. Onuň ýüpüne odun çykap bolmaz.

Türkmenler diňe adam söwdasyny edýänleri üçinem jeza mynasyp diýmekleri mümkün. Emma Hywa hanlygyndaky türkmenleriň gapysyndaky gullar özbekleriňkiden az. Onsoňam olar gul söwdasyny edenoklar. Gul söwdasyny Kaspiniň kenarynda ýasaýan teke türkmenleri edýärler. Olaryň wagşylyklary Wamberi tarpyndan jikme-jik suratlandyrylypdy.

Kaufmanyň türkmenlere bolan gatnaşygynyň nähilidigine garamazdan, onuň bir hereketini aklap bolmaz. Onuň bilen gepleşik geçirmäge on iki türkmeni ol ýesir aldy. Dogry, olar soň yzyna-da göýberildi. Ýöne ylalaşygyň bolmajagyny türkmenleriň düşünmegi üçin olar birnäçe wagt türmede oturmaga mejbur boldular.

Gurbannazar ORAZGULYÝEW Hekaýalar